

VANDRINGER I REFLEKSJONSLANDSKAPET – OM KNUT HAMSUNS PÅ GJENGRODDE STIER

Henning Howlid Wærp

Innledning

På gjengrodde stier er Knut Hamsuns siste bok. Om den tilhører det skjønnlitterære forfatterskapet eller kommer *etter* forfatterskapet, har vært diskutert. Er den først og fremst et forsvarsskrift, en apologi, skrevet under landssviksaken mot ham, eller er den et stykke diktning? Psykiateren Gabriel Langfeldt, som på oppdrag fra riksadvokaten foretok en mentalundersøkelse ("judisiell observasjon") av Hamsun i 1945-46, mente nok det første. Han ble overrasket da boka ble innlemmet i Samlede verker i 1956 (– til sammenligning er ikke de polemiske bøkene *Fra det moderne Amerikas Aandsliv* og *Lars Oftedal* med).

Som apologi har boka vært karakterisert på to stikk motsatte måter, på den ene siden som botsgang, på den andre siden som bortforklaring, i tillegg til at det fins mellomstandpunkter. Arild Haaland representerer den første lesemåten: "Nobelprisvinneren hadde feilet, og angret. Han tok også sikte på å formidle sin soning i ord som var hans egne" (Haaland 1987:217). Motsatt dette mener Jørgen Haugan at "Verket er den iscenesatte upålitelighet. [...] Under overflaten dreier det seg om en uforbederlig nazists selvforsvar" (Haugan 2004: 382-383). Sigrid Combüchen inntar et mellomstandpunkt, men er klart forbeholden: "Man kan [...] ta hans försvar för vad det är. Hamsuns berättande. Inte modig bekännelse" (Combüchen 2006:315).

Til det siste kan man spørre: Er berettelse og bekjennelse nødvendigvis motpoler? Atle Skaftun kommer inn på dette i en gjennomgang av *På gjengrodde stiers* saksframstillende sider:

[...] vi [ser] at vi fort kommer til et punkt der egentlig alt kan forstås i lys av selvforsvaret som perspektiv, med det til resultat at vi lett nedtoner andre dimensjoner, ikke minst muligheten for at det dreier seg om genuin selvrefleksjon; en genuin vilje til å adressere og forstå seg selv. (Skaftun 2003:58)

Boka har, slik Skaftun ser det, ikke bare en polemisk intensjonalitet, knyttet til jegets egeninteresse – å forsvare seg selv – men også en estetisk intensjonalitet, som en vilje til allmenne betraktninger. Den situasjon Hamsun er, i brukes som utsiktspunkt på slutten av livsvandringen. Dermed rykker boka inn som en del av forfatterskapet.¹

Jeg vil i det følgende lese *På gjengrodde stier* i tråd med et slikt syn, og fokusere på vandrer-motivet og det forhold det har til skriftproduksjonen. Vandrer-motivet er sentralt i forfatterskapet som helhet, samtidig som det her får en ny kontekst, da vi har å gjøre med ”den arresterte vandrer”. Det er ikke tilbakeblikkene på Hamsuns vagabonddager jeg vil konsentrere meg om, men den snart nittiårige Hamsuns ørsmå spaserturer, der han både faktisk og figurlig vandrer innenfor rammene av rettsprosessen. Hvilken betydning har spaserturene for naturerfaring og inspirasjon, hvor-

¹ Steinar Gimnes er på linje med en slik lesning, der han i *Skrift, fiksjon og liv* (1998), setter flere av motivene i *På gjengrodde stier* i sammenheng med forfatterskapet som helhet. Bokas kompleksitet kommer da mer til syne enn hvis man bare fokuserer på forsvarsskrift-diskursen. Tone Selboe følger opp dette i en lesning der hun mener Hamsun med *På gjengrodde stier* ”slutfører [...] sitt livslange prosjekt om fortellingen som et vern mot glemsel og død”. ”Teksten lar dikteren gjenoppstå” (Selboe 1999:215).

dan kommer vandring og forflytting til å prege *På gjengrodde stier*? Og: angrer eller angrer Hamsun ikke?

Komposisjon

La oss begynne med bokas komposisjon, som Hamsun selv kommenterer i et brev til sin forsvarer Sigrid Stray: "Det er jo ikke en Bok som man søker sig til at læse som en Roman, den maa læses som den er skrevet i Stubber, i "Drypp"" (Stray 1979:154). Den som leter etter en sammenhengende fortelling, vil bli skuffet, boka består av 59 "stubber" av ulik lengde, atskilt med asteriks. Det gir lite mening å nummere disse og kalle dem kapitler, dels fordi noen av kapitlene kun ville bli to-tre linjer lange, men også fordi det ofte ikke ville bli noen progresjon fra kapittel til kapittel. Det hoppes i tid fra nåtidige tildragelser til gamle minner, i tillegg til at et emne gjerne kan gå videre fra én stubb til en annen. Vi må lese romlig mer enn forløpsorientert.

Det vil si, det *er* også et forløp her, første stubb innledes med: "Året er 1945. Den 26. mai kom politimesteren i Arendal til Nørholm og forkyndte husarrest for min kone og mig for 30 dager" (s.239), mens siste stubb i sin helhet lyder slik: "St. Hans 1948. Idag har Høiesterett dømt, og jeg ender min skrivning" (s.335). Den ytre rammen har altså et forløp på tre år. I denne tiden flytter Hamsun rundt, betinget (i hvert fall i begynnelsen) av landssvik-saken mot ham. Fokuserer vi på nedskrivingssted, eller der Hamsun til enhver tid oppholdt seg, kommer en slik struktur fram (hvor mange stubber som inngår i hver del, er satt i parentes, datoene angir når Hamsun kom til hvert sted):

I 26. mai 1945: Husarrest på Nørhom. (1 stubb.)

II 14. juni 1945: Husarrest på Grimstad sykehus. (14 stubber.)

III 2. september 1945: Husarrest på Landvik aldersheim, Grimstad. (7,5 stubber.)

IV 15. oktober 1945: Undersøkelse på Psykiatrisk klinikk, Vindern, Oslo. (1,5 stubb.)

V 11. februar 1946: Landvik alderheim. (28 stubber.)

VI 16. desember 1947: Nørholm. (7 stubber.)

Delene er, som vi ser, av svært ulik lengde, inneholdende alt fra 1 til 28 stubber. Og stubbene avslutter ikke alltid en hendelse, f.eks. skjer den viktige forflytningen fra Landvik ved Grimstad og til Psykiatrisk klinikk på Vindern i Oslo, der Hamsun skulle underlegges judisiell observasjon, midt *i* en stubb. Videre samsvarer ikke alltid faktisk oppholdssted med skildringen av det samme: oppholdet på Psykiatrisk klinikk får vi dels høre om i det som her er kalt 4, da Hamsun *var* på klinikken, dels i del 5, når han er tilbake på Landvik aldersheim. Hvor Hamsun skriver, samsvarer altså ikke alltid med hva han skriver om på nåtidsplanet.

Vi ser at teksten motsetter seg en kronologisk inndeling, selv om tidsangivelsen for startpunkt og slutt punkt er eksakt angitt, ja, ikke bare det, startpunkt og slutt punkt er også av helt spesiell betydning, siden det ene innbefatter arrestasjonen og det andre den endelige dommen – pluss avslutningen på skrivingen. Hvilken betydning har disse ytre rammene? Ståle Dingstad argumenterer for at det ikke er rettsaken Hamsun vil vinne med det han skriver, men *leseren* – vinne *tilbake* leseren, ”på en slik måte at de kan se på den gamle mannen og forfatterskapet hans med oppmerksomhet, sympati, overbærenhet og kanskje takknemmelighet” (Dingstad 2005:335). Dette virker rimelig, men når Dingstad sier at rettsaken derfor nærmest blir satt i parentes, er det grunn til å stille spørsmål ved det. Etter min mening er den situasjon Hamsun er i, hele tiden til stede i utviklingen av fortellingen.

Forsvarsskrift eller selvrefleksjon?

Da Hamsun ble arrestert i mai 1945, var det med tanke på å reise en straffesak mot ham med utgangspunkt i de NS-sympatiserende artiklene han skrev under krigen. Straffesaken ble imidlertid henlagt i februar 1946 p.g.a. diagnosen "varig svekkede sjelsevner". Imidlertid ble det reist en erstatningssak mot Hamsun som ble endelig avgjort ved høyesterettsdom sankthans 1948, der Hamsun ble dømt til å betale kr. 325 000 i bot for å ha vært medlem av NS. Med dette som bakgrunn er det ikke unaturlig å kalle *På gjengrodde stier* ikke bare en selvbiografi, men også en apologi, et forsvarsskrift. Og ser man nærmere etter, oppdager man at det som ovenfor er blitt kalt de ytre rammene, rettsprosessen, preger teksten på en rekke måter. Fortelleren står hele tiden i en dialog med rammen, direkte eller indirekte. Betingelsene for hans bevegelsesmønster ligger i rammen, her er det en direkte avhengighet, men også hans utsagn har ofte rammen som "tilhører", f.eks. den sterke vektleggingen av forgjengelighet, at ting kommer og går, at alt vil bli tatt av glemselen. Det jeg går og tenker på, skriver Hamsun, er at "så få ting varer længe. At selv dynastier svikter. At endog det grandiose falder en dag. [...] tiden tar det, tiden tar alt og alle" (s.248-249). Dette fører over til en vektlegging av det bagatellmessige ved våre liv, uttrykk som "Lat det være som det vil med det" (s.244) og "Alt dette er likegyldig" (s.274) går som et omkved gjennom teksten. Like mye som at Hamsun her inntar en stoisk holdning, kan man se det som en strategi for å ta brodden av det landssviket han blir beskyldt for. Den lange rekken av uttrykk som "Det er godt slik også" (s.248), "Det ærgrer meg ikke" (s.246), "Det er det hele ikke verd" (s.275) fungerer som en motsats til den harmen som preget rettsoppjøret i Norge. Handlingene hans veier da ikke så tungt på vektskålen.

Videre er vektleggingen hans av all vennlighet han møter på de små spaserturene, trolig også en forsvarstaktikk. Hamsun vil vise at han er akseptert og godt likt. *Folkets* dom er frifinning, er trolig det han vil antyde med dette:

Det mangler forresten ikke at folk viser sig venlige. (s.245)
Så går folk forbi og somme hilser. (s.245)
Bare venlighet. (s.245)
Alle var hjelpsomme og høflige på mine turer [...]. (s.279)
[...] utallige andre som viste mig venlighet. (s.280)
m.fl.

Videre gir rammen inntrykk av at Hamsun er arrestert og hindret bevegelse i tre år, mens han i virkeligheten var fri til å dra hjem etter oppholdet på Psykiatrisk klinikk i Oslo i februar 1946. Når han drar tilbake til Landvik gamlehjem, er det hans eget valg og som betalende pensjonær. Han vil ikke hjem til Marie på Nørholm. Dette tildekkes imidlertid i fortellingen. Når vi leser at han "uten tillatelse" abonnerer på et par aviser (s.267), og at han gjør "en utvei" til å komme seg til Oslo (s.277), gir det inntrykk av at han fortsatt er arrestert. Trolig er dette gjort for å øke sympatien med ham. Leseren tenker at: Nå må vel den gamle mannen få slippe ut. Noen har da også latt seg forlede her: Den amerikanske oversetteren av *På gjengrodde stier* skriver i en innledning at boka er "a memoir written while he was interned from 1945 to 1948" (Zagar 1999:259). Det er kanskje ikke så rart man får den følelsen når man ser et utsagn som dette, fra det andre oppholdet på Landvik: "Jeg er varetaktsfange og huses i et gamlehjem [...]" (s.295). Den oppmerksomme leser vil imidlertid ha lagt merke til hvordan returen til Landvik har vært skildret, i februar 1946: "Jeg må prøve å få ty tilbake til Landviks gamlehjem [...]" (266). Han er *ikke* lenger arrestert, men søker selv om plass på gamlehjemmet.

Vandring versus Vindern

Den ytre rammen i *På gjengrodde stier* kan som sagt sies å bestå av arrestasjonen og rettsprosessen, og her er tiden lineær. Den indre strukturen er de uttallige små vandreturene, naturopplevelser, møter med andre, tanker, refleksjoner og minner. Og innenfor dette leser vi – i motsetning til i den ytre strukturen –

ikke etter å finne et forløp eller en klar handlingsgang. Likevel vil man her også se etter en progresjon, men da i *refleksjonen*. Boka har, som det meste av vandrer-litteraturen, en allegorisk struktur: den ytre vandring er ledsaget av en indre bevegelse.

Vandreturene er på mange måter nøkkelen til tekstproduksjonen i boka. Hamsun må ha rom til å bevege seg i. Allerede i andre setning i *På gjengrodde stier* blir husarresten forkynt, mens vi rett etter får høre at Hamsun skriver til politimesteren i Arendal og bekjentgjør at han ikke oppfatter husarresten som bokstavlig. Og når Hamsun tre uker etterpå blir overflyttet til Grimstad sykehus, begynner straks en utrettelig kamp for bevegelsesfrihet. En sykesøster spør betegnende nok om han ikke vil legge seg med det samme, men det vil han ikke. Tvert imot begynner tredje stubb slik: ”Jeg driver om på sykehusets område” (s.239). Og rett etterpå: ”Jeg går og ser” (ibid.). Her gjenkjenner man det som kan sies å være kjernen i Hamsuns dikteriske metode gjennom forfatterskapet: observasjon. Ikke slik at han bare skriver ned det han ser, observasjon gir brennstoff til fantasien.

Hamsun er derfor nødt til å tøyne grensene for arresttilværelsen: ”Den politimand, som kjørte meg hit, sa at jeg ikke måtte komme `utenfor denne stue`” (s.240). Igjen velger Hamsun å ikke tolke det bokstavlig. ”Jeg driver dag efter dag”, innledes fjerde stubb med (ibid.). Det er fra verden utenfor stueveggen han har noe å fortelle oss – noen interiørskildrer har Hamsun aldri vært.¹ At ”utenfor denne stue” ikke bare var billedlig ment fra

¹ Vil vi høre om hvordan det ser ut *inne* på sykehuset, må vi gå til andre kilder, f.eks. til Sigrid Stray, som i *Min klient Knut Hamsun* skriver om Hamsuns rom på Grimstad sykehus:

Jeg kom inn i et forholdsvis stort, meget kaldt værelse. Der sto 3 jernsenger og i kroken til høyre en slags benk trukket med brun voksdug. Den ene sengen var hans, på den midterste sto en liten hånd-koffert hvor han hadde sine effekter, den tredje sengen var tom. (Stray 1979:99).

politiets side, viser seg imidlertid når Hamsun går inn til Grimstad for å poste et brev: Han blir stoppet av en politimann og vist tilbake til sykehuset; han er på ulovlig område. Likevel, vandreren fortsetter å skape seg et rom både rundt Grimstad sykehus og senere rundt Landvik aldershjem. ”Her gaar jeg, endda er jeg fri”, heter det i ett av forarbeidene fra denne tiden til *På gjengrodde stier*, med fortsettelsen: ”Jeg ser Børn som leker, jeg møter en Mand med Lass, Hesten er brun. En Pike pusser Vinduer i andre Etage. Nu stanser jeg og noterer ned disse siste Ord m/ Blyant” (Hamsun Ms.fol.3151, teksten kom ikke med i bokversjonen). En slik mulighet til å være i kontakt med omgivelsene, og dermed til å skrive, har han ikke under det fire måneder lange oppholdet på Psykiatrisk klinikk på Vindern. Han kan ikke der etablere sitt eget bevegelsesmønster, skape seg et frirom. Ankomsten til klinikken beskrives slik:

Det var mandag morgen 15. oktober klokken mellem ti og elleve jeg ble lukket ind gennem tre låste dører til Psykiatrisk klinik. Og de tre dører låstes igjen. (s.265)¹

Her er det ikke snakk om å ikke ta grensene bokstavelig. Selv om Hamsun får gå lufteturer, er det innenfor de tre låste dørrs regime. Han kan ikke selv definere grensene, halvveis i ulydighet, som når han i Grimstad *lister* seg til byen, eller *lusker* seg usett hjem fra en alt for lang tur oppe i heia. Slike ekskurer er det ikke rom for på Psykiatrisk klinikk. Kanskje er det derfor denne delen fra Oslo – som jeg ovenfor har kalt del IV – er så kort, bare inneholder én og en halv stubb? Uten vandring, ingen fortelling.

Slike interiører finner man sjelden hos Hamsun. Derimot skildrer han gjerne gjøremål og sosiale situasjoner innendørs.

¹ I det håndskrevne manuset til *På gjengrodde stier*, som ellers er sirlig ført i pennen av Hamsun, er skildringen av innleggelsen på Vindern full av overstrykninger og i vaklende skrift. (Ms. 8°2385, side 48)

Om dette oppholdet skriver Hamsun: ”Jeg bodde der i fire måneder, jeg skulde aldrig ha vært der en dag. Jeg var jo ikke patient, jeg var losjerende, kostgjænger” (s.289). Å bruke ordet *kostgjænger* om seg selv sier noe om den insistering på vandring Hamsun fortsatt vedholder; en kostgjænger er en person som får sin kost et eller annet sted utenfor sitt hjem, i et pensjonat, i et privat hjem eller andre steder. Altså en som kommer og går. En slik rytme med kontroll over egen tid kolliderer med sykehusets strenge rutiner: ”Tiden var på seksti minutter i timen fordi det ikke var mulig å komme det nærmere. Det var orden og punktlighet overalt ” [...] (s.289). For det andre kan Hamsun ikke spasere når han vil: ”[...] jeg måtte [...] finde mig i at mine gangklær blev tat fra mig om nætterne og hengt bort” (s.289). En kostgjænger uten gangklær står ganske ribbet tilbake.

Vi får vite lite om oppholdet på Psykiatrisk sykehus når det gjelder lufteturene han fikk, hvordan er f.eks. uteområdet, parken eller sykehusets hage? At vi ikke får høre noe om dette står i sterk motsetning til hvordan topografien, været og årstidene, spiller en stor rolle i skildringene fra Grimstad sykehus, fra Landvik, fra Nørholm.

Vi vet fra andre kilder at standarden ved Grimstad sykehus og Landvik gamlehjem var langt dårligere enn ved Vindern Psykiatriske klinikk. Sigrd Stray omtaler Hamsuns rom på Grimstad sykehus som et ”pauvert oppholdssted” og senere rommet på Landvik Gamlehjem som ”et tarvelig, dårlig utstyrt værelse” (Stray 1979:99 & 102). Christian Gierløff, Hamsuns venn gjennom mange år, påpeker det samme der han forteller om besøk hos Hamsun i det ”grå og gulvskjeve rommet i det [...] uoppussede gamlehjemmet” (Gierløff 1961:72). Begge merker seg samtidig at Hamsun er fornøyd, han klager ikke på omgivelsene og trives etter forholdene bra. Det gjør han derimot ikke på Vindern Psykiatriske klinikk. Det er ikke noe forsonende over at klinikken regnes som en praktbygning, med høy håndverksmessig standard på alt, som det står i eksterne beskrivelser, liggende landlig til, med plener og

skogholt og spaserganger, slik beskrevet i ”Landvernsplan for helsesektoren”:

Midpartiet mot sør med hovedinngangen skiller seg ut som et av de mest praktfulle i norsk helsearkitektur [...] Material- og fargevirkningen er av høy kvalitet med håndbanket tegl i fasadene, hugget sten omkring inngangene, diskre pussornamentikk [...] Med de hvite, smårutete vinduene gir bygningene et friskt og vennlig inntrykk og fremtrer som håndverksmessig av høy kvalitet.¹

Noe vennlig inntrykk fikk imidlertid ikke Hamsun av stedet, siden det hele er preget av kontroll, helt ned til at Hamsuns rom har en øvre halvvegg av glass. Her ligger han virkelig til observasjon.

Når han kommer tilbake til Landvik gamlehjem, får han ”jenterommet” bak kjøkkenet, ”en dyster forandring” som Gierløff skriver. Men Hamsun trives bedre her. ”Han er aldeles vel fornøyd med det vesle kammerset. Forstå det den som kan!” skriver Gierløff (ibid. 99). Men Gierløff forstår det nok, for da han noen dager tidligere hadde hentet Hamsun ut av Psykiatrisk klinikk, var en av Hamsuns kommentarer: ”Forferdelig å være stengt inne. Forferdelig å være ufri” (ibid., s.94). Selv under første opphold på Landvik, da han *var* arrestert, kunne han komme med utsagn som: ”Jeg har ingen fastlagte tider, når det falder mig ind tar jeg min stav og går” (s.254). Om uteområdet på Vindern var landlig, var det designet som en park, med klare grenser. I en park er det knapt noe å oppdage, turene går på ferdiglagde stier. Og lufteturene rapporteres i sykepleiernes daglige rapporter.

Etterpå betegner Hamsun i flere brev Vindern som ”Anstalten” (Næss 2000:434,439). En anstalt er en institusjon for individer som samfunnet må ta seg av. På gamlehjemmet får han derimot være i fred. Politirapporten om at ”Stellet er dårlig,

¹ ”Landvernsplan for helsesektoren”:
www.lvph.no/pdf/Diakonhjemmet_Vindern.pdf

urenselig og utrivelig på alle måter” (Kolloen 2004:323), rokker ikke ved preferansen for Landvik (eller Grimstad sykehus) kontra Vindern.

Ut fra Hamsuns opplevelser av Vindern kan man vende perspektivet fra spørsmålet om Hamsun angret eller ikke over mot bruk av psykiatri i rettsapparatet, hele den judisielle observasjonen. ”I dag er boken en av de viktigste skriftene vi har til å forstå hvordan en observand kan oppleve rettspsykiatrien”, skriver Gunvald Hermundstad i *Psykiatriens historie* (Hermundstad 1999:200). Trond Berg Eriksen mener det samme når han skriver at ”*På gjengrodde stier* burde være obligatorisk lesning for alle som begir seg inn i psykiatrien” (ibid.,s.225).

Vandring og refleksjon

”Han talte aldri store ord om sin ”lille Skriftprøve”, men han var engstelig for manuskriptet og gjemte det godt hver gang han var ute og gikk turene sin,” skriver Arild Hamsun i en erindring om sin fars siste år (A. Hamsun 161:44). Igjen ser vi at skrift og vandring kobles. Hovedpersonen i *På gjengrodde stier* er ikke en vandrer som tilbakelegger store avstander. Det er helt små spaserturer det er snakk om, noe som er foranlediget både av alderen og av den situasjon han er i. Likevel er det en forskjell fra borgerskapets aftenturer. Om turene oppe i heia mens han er på Grimstad sykehus, sier han: ”Det var mig som hadde opfundet dem, og der var trær og stener jeg kjendte igjen” [...] (s.243). Med å `oppfinne` mener han trolig at han går utenfor allfarvei, og tar et område i besittelse, gjør det til sitt via det oppmerksomme blikket.

Det er ikke noen storslåtte naturscenerier vandreren og fortelleren risser opp. Mens naturopplevelse i Hamsuns tidlige romaner, som i *Pan* og *Sult*, antar mytiske dimensjoner, er det en mer nøktern skildring av naturen i *På gjengrodde stier*. Men også her kreves det et blick for å se. Fra oppholdet på Grimstad sykehus skriver Hamsun: ”Min ytterverden er det mindre å si om. Her er bare snaue haugen [...] været er skarpt, vinden nesten alltid kuling”

(s.247). Men dermed er ikke alt sagt. Andre ville kanskje stoppe her, med denne konstateringen, og ikke henlegge spaserturene hit. Og i hvert fall ikke bruke flere ord på det. Men Hamsun fortsetter, i en vending innover eller nedover: "Å, verden er vakker her også [...] Her er rikt med farger selv i sten og lyng, her er makeløse former i bregnerne, og det er en god smak enda på tungen efter en bete sisselrot som jeg fant" (s.247). Vandreren har en særegen sensibilitet. Snaue haugen forvandler seg til et sted "rikt med farger", et sted med "makeløse former", ja, til et sted som etterlater "god smak enda på tungen". Dette skjer ikke med imaginasjonskraft som i 1890-tallsromanene, ikke i en natur-ekstase eller selvsuggering, men i en årvåkenhet for det tilsynelatende ubetydelige – og en nytelse av det. Stedet gir seg hen til den som ser det.

Det kan her være verdt å merke seg et ord Hamsun bruker i *På gjengrodde stier*: "indtryksomhet" – "vi har ikke alle den samme indtryksomhet [...]" (s.269). Underforstått har han mer av den enn andre. Dette ordet, som verken finnes i *Norsk Riksmålsordbok* (1937) eller *Ordbok over det danske sprog* (1927), kjenner vi igjen fra Hamsuns tidlige forfatterskap, fra programartikkelen "Fra det ubeviste Sjæleliv", i 1890: "Min Indtryksomhed var nu yderst følsom, hemmelig ophidset [...]" (Hamsun 1939:53). Mens 'inntrykk' representerer den ytre påvirkningen, representerer 'ømhet' noe indre: "varm, inderlig, hengivenhet, kjærlighet og omsorg" er stikkord *Norsk Riksmålsordbok* gir (1957:4237). Begrepet dekker ikke bare observasjon og intuisjon, men også en aktiv interesse i forhold til omverdenen. Og det er en slik interesse Hamsun har, og som kommer til uttrykk i *På gjengrodde stier*.

Sørlandsnaturen kommer til syne flere steder i *På gjengrodde stier*, særlig i beskrivelsen av vegetasjon:

Her er mange store eker omkring, men mange er også fældt i gammel tid, og op av stuvener vokser nu et vildt ekekrat [...]" (s.239)

På toppen av heia er en flate. Jeg sitter her oppe og ser et par fyrstårn, indseilingen til Grimstad og nogen mil utover Skagerak” (s.242)

[...] så stanser jeg ved nogen veldige asketrær, hundreårige og ærværdige [...]” (s.248)

Mens de store hendelsene betraktes med likegyldighet, er sanse- nærværet helt påfallende: ”En gren rører sig med en småfugl på. Jeg stopper tvert op” (s.282).

På den ene siden går et ideologisk-preget utsagn om å vende hjem igjennom *På gjengrodde stier*, via historier om utvandrere med hjemlengsel, samt det følelsesladete utsagnet: ”Vi vil tilbake igjen, vi vil hjem. Vi har ikke vårkjendsle i det fremmede [...]” (s.283). På den annen side fratras denne tanken om at man ikke kan oppleve våren i et landskap som ikke er ens eget, mye av sin kraft via vandrers evne til å glede seg over det som foreligger her og nå. Mens Marie Hamsun, som var vokst opp på Østlandet, i erindringsboka *Regnbuen* skriver om Nørholm og Agder-naturen: ”Selve landskapet var og ble meg lite fortrolig [...] Jeg savnet lange åslinjer, vidt utsyn, alt var så nært” (M. Hamsun 1955:295) – er det lite som tyder på at nordlendingen Hamsun føler seg fremmed på Sørlandet. En kan her merke seg det Cecilie Hamsun forteller i skissen ”Min barndoms landskap”: ”Pappa sa sjelden om et landskap, en utsikt, at her er det pent. Han sa: De som lever her synes det er pent her” (A. Hamsun 1961:47). Og det var i Agder-naturen han levde de siste tretti år av sitt liv. Vårfølelsen var det ikke noe i veien med:

Åpne vande. Det er mars. Og efter det vidunderlige været nu i februar og mars er Nørholmkilen alt begyndt å gå op. Det er mere end den som går op, kjære det er isløsning i menneskene (s.323).

Vandrereren

Ingen steder i Hamsuns forfatterskap er tematiseringen av vandrer-motivet mer tydelig enn i *På gjengrodde stier*. Det kan blant annet virke som Hamsun har lett opp episoder og sitater fra litteratur- og kulturhistorie som omhandler vandring. I en stubb får vi høre: ”Et ord av Bunyan falder mig ind: Jeg var nu kommet hit og har gåt gjennom mange landskaper!” (s.281) Det erindrete fragmentet er fra Paul Bunyans *Pilmgrim’s Progress*, en bok med pilgrims-vandrereren som hovedperson. Rett etterpå faller dette utsagnet: ”En lap fra fjeldvidden kom ned og fik se grøn mark og skog, han jaiket om det og sa: Ja det er så pent at jeg må le!” (s.281). Videre nevnes Frans av Assisi, som var opphavet til en munkeorden som levde utenfor klostrene, på veiene. I forarbeidene til *På gjengrodde stier* står dette ordet på en notatside: ”En Vandrerstjerne.” Og på et annet notat, som ikke ble innlemmet i den endelige bokversjonen, er det en henvisning til en fortelling i Bibelen: ”Om Akab staar det at han ydmyket sig og gik sagte. Men det staar at han gik sagte. Om ingen anden staar det i hele den store Bok. Disse vidunderlige Ord at *han gik sakte*” (Hamsun, Ms.fol.3151).

Hamsun *går* da også mye i denne perioden der han etter eget sigende hele tiden er varetektsfange:

Jeg driver om på sykehusets område. (s.239)

Jeg går og ser. (s.239)

Jeg driver dag efter dag. (s.240)

Jeg leser, driver og legger kabal. (s.242)

Jeg gjorde turer rundt omkring, [...] ruslet oplagt om[...] (s.279)

Når jeg går mine daglige turer i snesnørpen [...] (s.282)

Jeg har gjenopptatt mine daglige turer fra gamlehjemmets dager. (s.320)

Jeg går min daglige tur ut i bygden [...] (s.306)

m.fl.

I forlengelsen av vandrermotivet ligger en opptatthet av fottøyet:

[...] mine sko [...] hadde ikke tålt påkjendingen, de var revnet både over og under (s.243).

Jeg går og kjøper skolisser (s.272)

Jeg har længe grublisert på å reparere mine galosjer nu imot høsten. (s.273)

[...] jeg har surret de gamle med de tykke såler og slitt på dem i mange måneder nu. (s.277)

m.fl.¹

Denne nøysomheten, de slitte skoene, plasserer vandreren i en pilgrims- eller fromhetstradisjon. Det samme gjør vektleggingen av slitet ved flere av gåturene, det gir dem unektelig en annen karakter enn borgerskapets spasersturer i gatene. Og vandreren insisterer på å kalle stokken for *stav*: ”Skal jeg ikke hente spaserstokken Deres, sa de til mig [...] engang. Men det synes jeg var for fint, så jeg kalder den alltid staven” (s.254). Mens spaserstokk assosierer til borgerskap og en urban setting, assosierer stav til vagabondliv og en rural setting.

Med vandreren som står utenfor det sosiale, ligger det et hjemløshetmotiv, og trolig en selvrefleksjon. Turene er flere ganger fremstilt som en prøvelse, eller straff.

Jeg stræver mig op en stenet og uryddig vei [...] (s.248).

Det er meget brat og jeg må hist og her holde mig fast med en spiss stikke for ikke å gli tilbunds igjen. (s.242)

[...] jeg dirrer i hele min krop når jeg er kommet op. (s.242)

¹ Benedikt Jager og Thomas Fechner-Smarsly drøfter fottøy-metaforikken hos Hamsun i artiklene ”Zeigt her eure Füße – zeigt her eure Schuh. Gehen, Schuhwerk und der Grund im Werke Hamsuns” og ”Om skotøyets (u-)pålitelighet i Knut Hamsuns romaner og Martin Heideggers ”Der Ursprung des Kunstwerks”.

[...] den bratte nedturen til sykehuset klarte jeg ved å sette mig på et lag løvrike kvister og skli .(s.243)
Jeg gikk mine turer i snesørpen, men jeg skalv etterpå. (s.266)
Jeg rister på hodet til mig selv og går oppover det bratteste av heia til straf. (s.245)

En selvkommentar kan skikkelsen Martin fra Kløttran, en omreisende predikant som kommer til Landvik, sies å være. Han besøker ikke Hamsun inne på gamlehjemmet, men dukker betegnende opp på en av hans spaserturer. "Kanske av trang, kanskje av ydmykhet bar han skoene sammenknyttet over akslerne og gikk barfotet" (s.257). Slik settes Martin i forbindelse med barfotmunkene og en fromhetstradisjon av vandrere. Forbindelsen til jeget skapes ved at Martin også er fra Hamarøy i Nordland. Den nesten døde Hamsun gjenkjenner straks dialekten, "det gikk en mindelse gjennom mig" (s.257). Det oppstår videre en forbindelse mellom dem ved at også Martin skriver en slags selvbiografi, og ved at deler av Martins fortelling innflettes i *På gjengrodde stier*. Martin har vært uheldig i livet, i kjærligheten, og kanskje også gjort noen fatale feilvalg, får man mistanke om. Derfor går han nå botsgang. En kommentar til Hamsuns egen skjebne, selv om hans feilvalg er på et politisk og ideologisk plan?

Det har vært diskutert om Martin er en reell skikkelse eller en fiktiv karakter. Selv om en predikant skulle ha besøkt Hamsun på gamlehjemmet, er, som Steinar Gimnes påpeker, Martins funksjon i fortellingen større enn Martin selv: "Som *vandrar* er Martin ein kjend rollefigur i Hamsuns fiksjonsverd" (Gimnes 1998:277). Vandreren er karakterisert av uro og stadige oppbrudd, søkende en harmoni som virker umulig å nå. – Dessuten, leser man forarbeidene til boka, ser man at Hamsun ikke bare har nedtegnet et møte som faktisk har skjedd, men skaper en litterær tekst, der vi ser stadig endringer i historien.

Etter Hamsuns opphold på Psykatrisk klinikk i Oslo og tilbakevending til Landvik, dukker Martin opp på nytt, igjen ikke inne på gamlehjemmet, men ute i skogen. ”Jeg finder frem til det skjul i skogen hvor jeg har vært før. Det er optat” (s.296). Her sitter Martin og leser i papirer som Hamsun har etterlatt, opp-tegninger til det som skal bli *På gjengrodde stier*. ”Jeg skjønnte du hadde dette til skjul, derfor satte jeg meg her,” sier Martin. ”Hva skjønnte du det på?”, spør Hamsun. Og Martin svarer: ”Jeg fandt disse små papirene” (ibid.). Slik forsterkes forbindelseslinjen mellom Hamsun og Martin, de er i et brorskap av vandrere, utenfor den sosiale konteksten. Og begge skriver mens de vandrer.

Det er interessant å merke seg hvordan Martin første gang presenteres, hvordan han ”oppstår” i teksten: ”Mens jeg går en dag og noterer noget småtteri for mig selv er det en mand som når mig igjen” (s.256). Det er under skrivingen og vandringen Martin dukker opp. Kanskje trenger Hamsun på dette tidspunkt i fortellingen en vandrer fra hjemtraktene, dels som et alter ego, dels som et fokuseringspunkt i den løse komposisjonen. De to møtene med Martin utgjør over fjorten sider tekst og er det desidert lengste innslaget i *På gjengrodde stier*. Det er derfor ikke urimelig å hevde at det ligger en selvrefleksjon i gestaltningen av Martin

Steinar Gimnes kaller Martin fra Kløttran for Hamsuns siste vandrer, men den som får avslutte boka, er legdslemmet Maren Maria Kjeldsen fra Nordland. Om henne får vi høre, på bokas siste side:

I Nordland hadde vi noget som vi kaldte gangsyn, se å gå. Når Maren Maria Kjeldsen kom gående så hadde hun enda gangsyn, men hun brukte stav og hadde ellers mange skrøpeligheter. Maren Maria var en mystisk skikkelse iblandt os, ingen visste noget om hende [...] (s.335)

I sine siste år kom Maren på legd, får vi høre – også kalt ”husgang”, og hun blir i så måte en slags kostgjenger, vel og merke i den nederste ende av skalaen, hun har ikke penger å betale med. Hun tigget skråtobakk, ”Og ellers var hun ufyselig og hadde ikke skam” (s.335). Ved at Maren blir Hamsuns siste vandrer, er det ikke urimelig å lese denne lille fortellingen allegorisk: Hamsun sammenligner seg med Maren. Hun har, som ham, også hatt en bedre tid: ”det blev sagt at hun engang var en fin jomfru, datter av en skipper eller sånt [...]” (ibid.). Men noe har forårsaket hennes fall. Likevel, hun beholder til det siste en slags verdighet i det at hun ikke ligger til sengs eller må pleies: ”Hun så selv å gå sin utskrevne rute mellom gårdene uten følge, hun hadde gangsyn til det siste” (s.335). Og fortellingen om Maren avsluttes slik den ble innledet, med en betraktning om *gangsyn*: ”Det er et gode å ha gangsyn mange år fremover” (s.335). Like ribbet for ære som Maren Maria føler vandreren i *På gjengrodde stier* seg kanskje nå. Hørselen er borte og synet er svekket. Men han kan fortsatt gå uten følge.

I flere av Hamsuns brev fra de siste leveårene dukker begrepet ”gangsyn” opp: ”[...] jeg har godt ”Gangsyn” – 2 timer daglig”, skriver han til Sigrid Stray i 1948 (Næss 2000:592). Lignende utsagn finner vi i brev til den danske forfatteren Karl Bjarnhof, til datteren Victoria og til datteren Cecilia:

[...] jeg har et storartet Gangsyn [...]
Jeg har godt Gangsyn [...]
[...] jeg er takknemlig for Gangsyn, saa lenge det varer...
(Næss 2000:639; Næss 2001: 2199)¹

¹ En ironi ligger det imidlertid i at gangsyn også kan brukes metaforisk som uttrykk for *dømmekraft*. Politisk gangsyn hadde Hamsun ikke, vil mange si. Denne dobbeltbetydningen av ordet kommenterer ikke Hamsun.

I brevene refererer han da også de gåturene han gjør. Han reiser ikke mer, han ser for dårlig til å lese i særlig grad, han hører for dårlig til å delta i samtaler, impulsene han får kommer derfor i stor grad fra spaserturene. Og disse nevnes, i brev etter brev. Her er bare noen få utdrag, i brev fra 1946-48:

Idag efter Solnedgang, gik jeg noksa langt [...]
Jeg er svimmel og raver min daglige Tur, men jeg gir mig ikke og hopper ikke over nogen Dag.
Men jeg gaar daglig 2 Turer paa Veiene for at være seiglivet.
[...] jeg er riktig flink enda, gaar mine 2 Timer hver Dag hvad
Slags Ver det er.
(Næss 2000:415, 548, 553, 571)

Tilsvarende er en dårlig dag en dag uten spaseretur: ”Fæl Dag idag her, har ikke kunnet gaa mine Turer,” skriver han til Christian Gierløff i 1949 (Næss 2000:611). Dels er gåturene et sted å være i dialog med ytterverden, dels er de nødvendige for en gammel mann for å holde seg i form, holde seg i live til den siste boka er skrevet ferdig og publisert. Marie Hamsun vektlegger det siste i erindringsboka *Under Gullregnen* når hun skriver: ”Når han, nitti-åringen, påla seg denne i sannhet kjedsommelige landeveistravingen hver dag, så hadde han et mål: det ikke å være mindre sterk i morgen enn han var i dag” (M. Hamsun 1959:113).

Likevel, som vi har sett, er turene ikke bare kjedsommelige, jf. hvordan å skrive og gå ofte kobles i *På gjengrodde stier*, av og til helt direkte: ”Mens jeg går en dag og noterer [...]” (s.256), av og til ved at minner dukker opp på vandreturer, og andre ganger igjen ved at metaforikken går inn i skriveprosessen: ”Tiden skrider, det er blit sne og vinter. Her stopper jeg. [...] jeg kom ikke videre” (s.314, min uthev.). Selve utgivelsen av boka ikles også en vandrermetaforikk, som her i brev til Christian Gierløff våren 1949, da Hamsun holdt på med korrektur: “[...] denne Rettelse

vilde jeg svært gjerne faa korrigeret før Skriftet atter kom paa *Vandring i Verden*” (Næss 2000:614, min uthev.). Overfor Sigrud Stray bruker han den samme metaforikken.

Det kan her være stedet å rette opp en sitatfeil fra Strays bok om Hamsun, det før nevnte sitatet der Hamsun angir en lese måte for *På gjengrodde stier*: ”Det er jo ikke en bok som man *søker* sig til at læse som en Roman [...]” (Stray 1979:154, min uthev.). Dette blir ofte sitert som Hamsuns egenkarakteristikk av *På gjengrodde stier*. Sjekker man Hamsuns brev til Stray, er formuleringen imidlertid litt annerledes: ”Det er jo ikke en Bok som man *sætter* sig til at læse som en Roman [...]” (Næss 2000:573, min uthev.). En nyanseforskjell kanskje, men det er påfallende at Hamsun kobler romanen til det stansete ”sette seg”. Det han vil med denne boka ,er da noe annet. Stubbene er uttrykk for vandring som bevegelse. Leseren skal ikke passivt sluke et fiksjonsunivers, men må ta del i den samme bevegelsen.

På gjengrodde stier

Marie Hamsun forteller, i erindringsboka *Rengbuen*, om hvor skuffet hun ble da hun leste romanen *Rosa*, som Hamsun hadde jobbet med den første tiden de var sammen: ”jeg hadde ventet å finne et og annet av vårt i den”. Men det fant hun ikke. ”Jeg fikk undres igjen og igjen for hver ny bok. Over hvor isolert hans fantasiverden syntes å være fra den virkeligheten han sto oppe i” (M. Hamsun 1955:173). Videre forteller hun om hvordan hverdagslige hendelser lett stoppet Hamsun fra å skrive, distraherete ham i hans diktning. ”Han hadde en brysom sans for de små ting, alt slikt som hverdagen krydde av, interesserte ham og kunne altfor ofte få ham bort fra arbeidet” (M. Hamsun 1955:217). Man kan drøfte riktigheten av det første utsagnet, men uansett slå fast at *På gjengrodde stier* er tett forbundet med den virkeligheten Hamsun sto oppe i. Og at det i skriveprosessen knapt fins distraksjoner, det er slike ting de små stubbene springer ut av. For eksempel kan man finne klare paralleller mellom det Hamsun

skriver i brev og det han skriver i boka, som her i et brev til Christian Gierløff høsten 1947: ”Her døde en Mand igaar Nat. Ikke nogen ekte Olding [...] han var bare 56 Aar [...]” (Næss 2000:526). Episoden dukker opp i *På gjengrodde stier* slik: ”Igår flagget vi på halv stang her på plassen. Det var ikke mig som var død, men en midtalders mand på 56 [...]” (s.310).

En slik nedtegning av det ytre gjør ikke at boka er lettere å skrive. Snarere tvert imot, jamfør hva Hamsun forteller til Christian Gierløff i juni 1947: ”Kjære Ven, det har vært haardt at skrive det jeg har skrevet av ”Boka”. Det vilde ha vært langt lettere [for] mig at skrive en Roman eller en Fortælling” (Næss 2000:511). I Gierløffs bok om Hamsun, der han forteller om vennskapet de siste årene, kan vi lese følgende om skrivningen av *På gjengrodde stier*:

Med fast grep av sin venstre hånd om sin uregjerlig skjelvende høyre hånds håndledd. Sent går det, men – .
”Dette er hjernearbeid det, ser du, ikke å fortelle roman”.
Det ”å fortelle roman” illustrerer han med å hvirvle med begge hender ut og opp i luften som når en tryllekunstner tryller hvite kaniner opp av en hatt. (Gierløff 1961:103)

Igjen understreker Hamsun at det ikke er en roman han skriver, noe som kan ”trylles” fram – at den boka han nå skriver står i et mer direkte forhold til virkeligheten. En bok som er et forsvarsskrift, memoarverk, dagbok og diktning i ett, krever en annen arbeidsmåte enn før. Dagboksdiskursen er blant annet avhengig av at det skjer noe. Og det er her spaserturene kommer inn på helt avgjørende måte og gjør *På gjengrodde stier* til Hamsuns siste vandrerbok. “[...] min hjerne rusler og arbeider” (s.242). Det kan den gjøre på Grimstad sykehus og Landvik gamlehjem. Men ikke på Psykiatrisk klinikk i Oslo. I *Den rettspsykiatriske erklæring om Knut Hamsun*, fra februar 1946, gjengir dr. med. Ørnulv Ødegaard følgende fra en samtale med Hamsun: ”Opp-

holdet på klinikken er en tortur for ham – gå igjennom tre låste dører når en skal ut i luften, og de samme tre låste dørene inn igjen (viser innett låsingen med hendene for hver dør)” (Langfeldt og Ødegård 1978:76). Det er da kanskje ikke så rart at man i en dagsrapport fra avdelingen kan lese om Hamsun: ”Han sitter for det meste og leser [...]” (ibid., s. 68).

Under datoen 11. februar 1946, den dag Hamsun slapp ut fra Vindern, kan man lese i *På gjengrodde stier*: ”Opholdet i Psykiatrisk klinik blir det kanskje tid til å komme tilbake til senere, de venlige pleiersker [...] julen 45, pasienterne, lufteturene – alt må utstå nu” (s.266). Pasienter og pleiersker vender han tilbake til, men lufteturene på Vindern får vi ikke høre noe om. Svaret på hvorfor ligger kanskje i selve ordet, som lett konnoterer noe passivt, man *blir* luftet, jf. uttrykk som ‘å lufte hunden’, eller innhegningen ‘luftegård’ i et fengsel. Luftetur mangler vandringens formålsløse perspektiv, vektlegger ikke opplevelser, men kun fysikken, det å få mosjon og frisk luft. I motsetning til de arrangerte lufteturene på Vindern, står arresttilværelsen på Grimstad sykehus, der Hamsun i smug kunne gå lange turer inn i landet. Det ga ham rom å dikte i. Og en mulighet for å reflektere.

Hamsuns siste vandrer går sakte. Han har med sin alder ikke noe valg. Samtidig skiller det vandringen fra annen formålsrettet aktivitet: Vandringen er like mye en indre bevegelse, det får pennen til å vandre på papiret. ”Vi rusler vårt daglige liv [...]” skriver Hamsun, i en karakteristik som gir boka både en allmenn og en spesifikk karakter (s.303). *Allmenn* fordi betraktningene ofte handler om livet, *spesifikk* fordi Hamsuns liv endte på en helt spesiell måte.

I en ny studie av Hamsuns forfatterskap, *The Dark side of Literary Brilliance*, omtaler Monika Zagar *På gjengrodde stier* slik: ”It is a calculated and coherent presentation of half truths and ambiguities, as well as irrelevant arguments, spiced with appeals to emotion” (Zagar 2009:224). En karakteristik som fradømmer boka enhver sannhetsgehalt. Motsatt dette vil jeg hevde at *På*

gjengrodde stier er en erkjennelsessøkende bok, samtidig som den i partier åpenbart bortforklarer. Med den omflakkende predikanten Martin fra Kløtran og det 'ufysiske' legdslemmet Maren Maria Kjeldsen, begge fra Hamsuns egne hjemtrakter, har fortelleren lagd personer han kan speile seg i. I dette ligger det refleksjoner over valg og feilvalg, konsekvenser og ansvar, alderdom og utstøtelse. *Hvilke* refleksjoner er det opp til leseren å fortolke. Videre er den gamle mannens vandreturer preget av en åpen innstilling, han er i dialog med omgivelsene, det er slik tankene kommer i bevegelse. Alt "småtteri" er ingen utenomstakk, men et forsøk på å forstå ved å få ny erfaring. Bokas dobbeltbevegelse består i at vi dels leser med blikk på hva som skjer på det ytre planet, dels med blikk på hva som skjer på refleksjonsnivået. Om vandrerutene er korte, kommer han etter min mening langt i refleksjonen, over livet i sin alminnelighet, over sitt eget liv.

Hamsuns forsvarstale i herredsretten representerer ikke noen innrømming av feil, det har flere påpekt. Likevel kan man ikke, som Ingar Sletten Kolloen gjør i biografien, konkludere med at: "Knut Hamsun angret ingenting" (Kolloen 2004:399). I så fall er det kun eksplisitte uttrykk for anger man leter etter. Det finner man ikke i *På gjengrodde stier*. Men om han ikke innrømmer skyld, ser han seg selv og den situasjon han er i. Og like mye som stiv selvhevdelse, er den vandrende skriften en genuin selv-refleksjon.

På gjengrodde stier er en rapport fra et menneske som tenker gjennom sitt liv.¹

¹ Artikkelen er en revidert versjon av "Den arresterte vandrer. Om Knut Hamsuns *Paa gjengrodde stier*, trykt i: *Hamsun på Sørlandet*, Bokbyen Forlag, Tvedestrand 2009.

Litteraturliste

- Combüchen, Sigrid: *Livsklätraren. En bok om Knut Hamsun*, Falun 2006.
- Dingstad, Ståle: *Den litterære Hamsun*, Bergen 2005.
- Fechner-Smarsly, Thomas: ”Om skotøyets (u-)pålitelighet i Knut Hamsuns romaner og Martin Heideggers ”Der Ursprung des Kunstwerks”, i: *Hamsun i Tromsø IV, Rapport fra den 4. Internasjonale Hamsun-konferanse, 2007*, Hamarøy 2008.
- Jager, Benedikt: ”Zeigt her eure Füße – zeigt her eure Schuh. Gehen, Schuhwerk und der Grund im Werke Hamsuns”, i: *Neues zu Knut Hamsun, Texte und Untersuchungen zur Germanistik und Skandinavistik*, nr. 51, red. av Heiko Uecker, Frankfurt am Main 2002.
- Gierløff, Christian: *Knut Hamsuns egen røst*, Oslo 1961.
- Gimnes, Steinar: *Sjølvbiografier. Skrift, fiksjon og liv*, Oslo 1998.
- Hamsun, Arild: *Om Knut Hamsun og Nørholm*, Oslo 1961.
- Hamsun, Knut: *På gjengrodde stier*, Oslo 1956.
- Hamsun, Knut: *Artikler*, i utvalg ved Francis Bull, Oslo 1939.
- Hamsun, Knut: Ms. Fol. 3151 (forarbeider til *På gjengrodde stier*), Håndskriftsamlingen, Nasjonalbiblioteket, Oslo.
- Hamsun, Knut: Ms. 8° 2385 (håndskrevet manus til *På gjengrodde stier*), Håndskriftsamlingen, Nasjonalbiblioteket, Oslo.
- Hamsun, Marie: *Regnbuen*, Oslo 1955.
- Hamsun, Marie: *Under Gullregnen*, Oslo 1959.
- Hamsun, Tore: *Efter år og dag. Selvbiografi*, Oslo 1990.
- Hansen, Torkild: *Prosesen mot Hamsun*, oversatt av Jo Ørjasæter, Oslo 1978.
- Haugan, Jørgen: *Solgodens fall. Knut Hamsun – en litterær biografi*, Oslo 2004.
- Hermundstad, Gunvald: *Psykiatriens historie*, Oslo 1999.
- Haaland, Arild: *Hamsun – spenninger og slør*, Oslo 1987.
- Kierulf, Anine og Schiøtz, Cato: *Høyesterett og Knut Hamsun. En nærmere fremstilling og vurdering av erstatningssaken mot Knut Hamsun*, Oslo 2004.

- Kolloen, Ingar Sletten: *Hamsun. Erobreren*, Oslo 2004.
- Norsk Riksmålsordbok*, bind 1, Oslo 1937.
- Norsk Riksmålsordbok*, bind 2, Oslo 1957.
- Næss, Harald: *Knut Hamsuns brev*, bind 6, Oslo 2000.
- Næss, Harald: *Knut Hamsuns brev*, supplementsbind, Oslo 2001.
- Ordbok over det danske sprog*, bind 9, København 1927.
- Sabo, Anne: "Knut Hamsun in *Paa gjengrodde stier*. Joker, übermensch, og Sagacious Madman", i: *Scandinavian Studies*, nr. 4 1999.
- Selboe, Tone: "Ringene sluttet? Om Knut Hamsun, *På gjengrodde stier*, i: *Agora*, nr. 1-2 1999, Oslo.
- Skaftun, Atle: *Knut Hamsuns dialogiske realisme. En studie av Børn av tiden, "Nabobyen" og På gjengrodde stier med særlig fokus på autorposisjon, plot og personer*, Oslo 2003.
- Stray, Sigrid: *Min klient Knut Hamsun*, Oslo 1979.
- www.lvph.no/pdf/Diakonhjemmet_Vinderen.pdf (lest 25. nov.08)
- Tumyr, Arne: *Knut Hamsun og hans kors*, Kristiansand 1996.
- Wærp, Henning Howlid: "Den arresterte vandrer. Om Knut Hamsuns *På gjengrodde stier*, i: Stein Gauslaa (red.): *Hamsun på Sørlandet*, Tvedestrand 2009.
- Zagar, Monika: "The Rhetoric of Defense in Hamsun's *Paa gjengrodde Stier*, i: *Edda* nr. 3 1999, Oslo.
- Zagar, Monika: *Knut Hamsun. The dark side of Literary Brilliance*, Seattle 2009.

